

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.64>

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ДОКТРИНИ ГЛАСНОСТІ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Лук'янченко Д.В.,
аспірант кафедри правосуддя та філософії
юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0002-5012-0292
e-mail: gena29-78@ukr.net

Лук'янченко Д.В. Формування та розвиток доктрини гласності в європейському цивільному судочинстві: історико-правовий аналіз.

Ця наукова праця присвячена осмисленню складного історичного шляху становлення уявлень щодо гласності та відкритості правосуддя у цивільних справах. У рамках цього аналізу здійснюється звернення до цивільного процесуального права провідних зарубіжних держав, а саме Німеччини та Франції. У статті простежується хід модернізації європейських судових процедур, виявляючи основні етапи еволюції ідеї публічного судового розгляду. Дослідження охоплює шлях від архаїчних форм розгляду справ до нормативного затвердження принципу гласності. Аналізується вплив рецепції римського права.

З початку XIX століття, особливо після буржуазних революцій, які викликали необхідність кардинальної зміни системи відправлення правосуддя і впровадження в судовий процес змагальних засад, в Німеччині почалася низка перетворень з метою повсюдного впровадження принципів усності та гласності. Зміни в ЦПК Німеччини, що відбулися вже в XX столітті, стали, здебільшого, відповіддю на виявлені недоліки ліберальної моделі цивільного судочинства, що панувала в кінці XIX століття, основою його поступової соціалізації, пошуком такої концепції функціонування, яка, спираючись на конституційні принципи правосуддя, забезпечує справедливий судовий розгляд цивільних справ, дозволяючи пересічним громадянам і активній юридичній громадськості здійснювати контроль за діяльністю судової влади та судочинством.

Сучасний розвиток правосуддя у Франції характеризується пошуком оптимального співвідношення між ліберальними правовими традиціями (сприйняттям цивільного процесу як справи виключно сторін) і сучасними вимогами ефективності, що виражається у підвищенні активності суду (тенденція до соціалізації). Таким чином, автор порівнює та аналізує історико-правові аспекти становлення принципів відкритості та гласності в цивільному судочинстві Німеччини та Франції, підкреслюючи їх рух від таємства та слідчих засад до сучасних змагальних та публічних моделей судового розгляду.

Ключові слова: принципи цивільного судочинства, гласність, усність, змагальність, рецепція римського права, канонічний процес, інквізиційний процес, активність суду, Кодекс Наполеона.

Lukyanchenko D.V. Formation and development of the doctrine of openness in European civil proceedings: historical and legal analysis.

This scientific work is dedicated to understanding the complex historical path of establishing publicity and openness of justice among the civil right. Within the framework of this analysis, there is a review of the civil procedural law of leading foreign powers, and Germany itself and France. The article outlines the progress of modernization of European judicial procedures, identifying the main stages in the evolution of the idea of public judicial review. The study covers the path from archaic forms of case consideration to the normative approval of the principle of publicity. The influence of the reception of Roman law is analyzed.

From the beginning of the 19th century, especially after the bourgeois revolutions, which called for a radical change in the justice system and the introduction of legal ambushes into the judicial process,

a low transformation began in Germany universal promotion of the principles of consistency and transparency. Changes in the Central Prosecutor's Office of the Nazi Party, which were made already in the 20th century, began, moreover, to reveal the inadequacy of the liberal model of civil justice, which was dying at the end of the 19th century, the basis of its step-by-step socialization, according to this concept of functioning, which, based on the constitutional principles of justice, will ensure a fair judicial review of civil cases, allowing cross-border citizens and active legal The community maintains control over the activities of ship authorities and judicial authorities.

The current development of justice in France is characterized by a search for optimal harmony between liberal legal traditions (the importance of the civil process, including the parties) and the current benefits of efficiency, which is reflected in increased activity in court (a trend before socialization). Thus, the author compares and analyzes the historical and legal aspects of the formation of the principles of transparency and openness in the civil justice system of Germany and France, strengthening their principles from the secrets and investigations ambushes to current and public models of the ship's examination.

Key words: principles of civil proceedings, publicity, oral proceedings, adversarial proceedings, reception of Roman law, canonical process, inquisitorial process, court activity, Napoleonic Code.

Постановка проблеми. З метою осмислення складного історичного шляху становлення уявлень щодо гласності та відкритості правосуддя у цивільних справах, видається правомірним звернення до цивільного процесуального права провідних зарубіжних держав. Зазначимо, що для наукового вивчення, в силу різних об'єктивних причин, були обрані такі країни як Німеччина та Франція, які, хоча і належать до однієї континентальної правової системи, проте уособлюють й сьогодні часто протилежні нормативні підходи до здійснення цивільного судочинства, в тому числі, і з позиції закріплення принципів судового процесу та інших особливостей судових проваджень. В юридичній літературі, напевно, небезпідставно Німеччина і Франція розглядаються як одні з найяскравіших прикладів процесуалізації права в епоху Середньовіччя [1, с. 29].

Мета дослідження – простежити за ходом модернізації європейських судових процедур і правил, виявляючи основні етапи еволюції ідеї публічного судового розгляду, зрештою, аналізуючи зарубіжний досвід розвитку цивільного правосуддя в широкому історичному контексті.

Стан опрацювання проблематики. До питань історичного розвитку цивільного судочинства провідних європейських країн зверталися в аспекті власних предметів досліджень такі вчені-процесуалісти як: І.О. Ізарова, Д.В. Слинко, О.В. Горецький, О.О. Красовський, В.В. Комаров, В.А. Кройтор, Ю.Д. Притика, К.В. Ткач та інші.

Вклад основного матеріалу. Не можна думати, що формування цивільного процесу в Німеччині та викристалізація його ключових принципів було швидким і одномоментним. Потрібен був дуже тривалий час, щоб пройти через періоди функціонування давньогерманського народного відкритого суду, рецепції римсько-канонічного права, верховенства таємного канцелярського діловодства і, нарешті, радикальних реформ ХІХ і ХХ століть, спрямованих на введення та послідовне утвердження змагального, усного та гласного цивільного судочинства.

Як всім відомо, місцем суду у стародавніх германців був мирський зхід (concio, mallus, ding). Судді часто були неосвічені, що змушувало їх звертатися до представників народу – рахімбургів або шеффенів (зазвичай 12 осіб), які більшістю голосів вирішували проблемні питання. У цей час суд розглядався скоріше як спір щодо «образи», а не як розгляд з приводу прав і обов'язків, і мир був присутній тут як свідок. У такій нерозвиненій системі правосуддя гласність була природною характеристикою судового процесу, що проводився публічно. Правильність дотримання форми доказування мала набагато більше значення, ніж усне пояснення фактичних обставин. Вирішення спору залежало від судів Божих (посединку або інших випробувань), оскільки вважалося, що боги вкажуть, на чиєму боці правда.

Як писав О.В. Горецький, давні народи вбачали у праві божественну природу. Божество постійно керує долею людей, охороняючи добрих і караючи злих. Мінлива думка людей не в змозі своїм розумом знайти право у спірному випадку, воно пізнається лише одкровенням божества. Тому намагаються дізнатися, на чиєму боці у спірній справі божество. Звідси суди Божі: поле, випробування залізом і водою, присяга [2, с. 15]. Одночасно з переважанням формальних доказів ці обставини є свідченням того, що архаїчний німецький цивільний процес був найтіснішим чином пов'язаний з безпосередньою народною правосвідомістю. На відміну від римлян, стародавні германці регулювали відносини на основі соціальних, морально-релігійних норм і звичаїв.

З завоюванням Римської імперії, германські народи неминуче зіткнулися з римським правом. З одного боку, воно зберігалось римським населенням і церквою (канонічний процес, який застосовувався у всіх судах, за винятком територій, де керувалися саксонським правом і характеризувався писемністю та закритістю судових розглядів. Брати участь у судовому процесі могли тільки заінтересовані особи). З іншого – відбувалася рецепція (запозичення, вивчення і використання) римського права, яка проходила в два етапи – теоретична (починаючи з XII століття, пов'язана з ідеєю наступності Імперій) і практична (через коментарі глосаторів, які заклали основи сучасного розуміння категорії суб'єктивного права); римське право стало вважатися чинним писаним законом імперії, що доповнює місцеві правові звичаї.

Прикметно, що окремі юридичні поняття, категорії та конструкції, взяті з римського права, в тому чи іншому вигляді, діють досі. Говорячи про причини рецепції, найчастіше згадується сфера приватної власності – римське право, яке найточніше відобразило у своїх поняттях природу правових явищ і приватновласницьких відносин, відповідало інтересам нового панівного соціального класу – буржуазії, що виникла в рамках феодального суспільства.

Римське право опосередковано вплинуло на розвиток цивільного судочинства в країнах Західної Європи. має рацію Д. В. Слинько, коли відзначає, що поступово, особливо в містах, почало застосовуватися офіційне (посадове) переслідування, що стало основою розшуково-інквізиційного процесу [4, с. 50, 51].

Джерелом рецепції римського права зазвичай прийнято називати Звід законів імператора Юстиніана (*Corpus Juris Civilis*). Вищі суди використовували систему юридичних понять, запозичених з римських і канонічних джерел. Через брак освічених юристів у суддівському середовищі виник звичай пересилати судові справи на обговорення вчених-правознавців університетів, висновки яких замінювали участь шеффінів.

У цей період стрімко розвивається письмове судочинство, що призвело до посилення ролі допоміжного судового персоналу, зародження такого негативного явища в суддівництві як канцелярська таємниця. Рух цивільних справ зосереджувався в судових колегіях та їх канцеляріях. Присутність сторонніх осіб була визнана незручною. Канцелярська таємниця була однією з причин повільного здійснення судового розгляду цивільних справ і дозволяла недобросовісним чиновникам, які мали доступ до таємниць діловодства, зловживати наданою їм владою.

Успіх цивільного процесу була неможлива доти, доки судові справи пересилалися до університетів і проходили через довгий ряд судових інстанцій (як правило, не менше трьох). З метою прискорення судочинства вводився обов'язок сторін подати всі вимоги і необхідні докази в певний строк, але ці заходи, по суті, лише посилювали письмовий характер процесу і вплив бюрократичних канцелярій. Переважав слідчий принцип, згідно з яким суд був зобов'язаний встановити матеріальну істину всіма законними способами (*ex officio*), навіть якщо сторони не зуміли повно викласти всі обставини цивільної справи. На практиці це виявилось неспроможним, оскільки суд був мало здатний досліджувати спірні цивільні відносини безпосередньо. У доказовому праві головне місце все ще займала теорія формальних доказів.

Феодальна роздробленість, що зберігалася в Німеччині до середини XIX століття, зовсім не сприяла створенню єдиного цивільного судочинства. Як стверджує О.О. Красовський, у 1572 році на території Саксонії був прийнятий однойменний цивільний процес, оскільки населення цього регіону сповідувало лютеранство, і відповідно не сприймало цивільний процес, що містив католицькі канонічні норми [3, с. 299].

За свідченням дослідників, Пруссія, прагнучи підвищити ефективність судочинства, провела власну судово-правову реформу. Її метою було зменшення формальностей і письмової роботи, а також обмеження адвокатів (чия професія була навіть заборонена, і замість них сторонам допомагали судові чиновники). Суд зобов'язувався *ex officio* доповнювати аргументацію сторін. Однак на практиці мало що змінилося, оскільки сторони вважали, що мають мало впливу на процес, і не довіряли суду [4, с. 69].

З початку XIX століття, особливо після буржуазних революцій, які викликали необхідність кардинальної зміни системи відправлення правосуддя і впровадження в судовий процес змагальних засад, Кодифікацій Наполеона і введення французького *Code de procedure civile* в рейнських провінціях, в Німеччині почалася низка перетворень з метою повсюдного впровадження принципів усності та гласності.

Починаючи з другої чверті XIX століття, перебудови в Пруссії, Ганновері, Баварії та інших землях Німеччини були спрямовані на закріплення усності та гласності цивільного судочинства.

Проголошувалися ідеї усного змагання, щоб сторони не могли обмежитися поданням лише письмових документів. Відмова від теорії формальних доказів привела до вирішення справ за переконанням совісті на підставі вільної оцінки всієї сукупності доказів. Провадження в судах зазнало значної демократизації, був посилений принцип змагальності, хоча і зі збереженням вагомості ролі суддів (сприяння сторонам, зокрема, повноваження щодо роз'яснення справи). У 1850 році в Королівстві Ганноверському вперше в усій Німеччині отримали належний законодавчий розвиток основоположні принципи судової процедури – усність, безпосередність і гласність. Ганноверський процес згодом став базисом для ЦПК Німеччини 1877 року.

Гласність цивільного судочинства стала розглядатися як необхідне доповнення принципу усності, яке служить найліпшим засобом забезпечення правильності здійснення правосуддя. Передбачалося, що судді, які перебувають під постійним контролем присутньої в суді публіки, стають уважнішими до виступів сторін і ретельніше дотримуються зовнішніх форм судового процесу. Ба більше, гласність розвиває в суспільстві уявлення про справедливість, породжує довіру громадян до суду і позитивно впливає на оцінку діяльності судових органів. Наприклад, за Ганноверським статутом, якщо відповідач подав письмову відповідь, але не з'явився на усне змагання, факти, наведені в позовному проханні, вважалися визнаними, хоча б вони і були відкинуті у запереченнях на позов.

Отже, відкрите усне змагання учасників судового процесу ставало єдиною основою судового рішення, що є проявом принципу гласності в змагальному цивільному процесі. Незважаючи на встановлення публічності в ході судового розгляду, суд міг вводити і деякі її обмеження, скажімо, наради суддів при винесенні ними судових рішень повинні були проходити за закритими дверима. Це робилося для того, щоб розбіжності суддів і їхні окремі думки у справі залишилися невідомими, оскільки гласність могла б послабити авторитет судових постанов.

ЦПК Німеччини 1877 року продовжив, за прикладом Франції, тенденцію до посилення змагальних засад цивільного судочинства, зберігаючи вимоги щодо сприяння суду сторонам у використанні ними своїх процесуальних прав і виконанні процесуальних обов'язків. Це означало торжество ліберальних ідей, закріплюючи пасивне положення суддів і надаючи сторонам повну свободу у визначенні ходу цивільного процесу. Проте незважаючи на загалом ліберальну спрямованість та уявлення щодо сутності цивільного судочинства, правосуддя все ж залишалося, на думку правознавців, надмірно формальним і тривалим [4, с. 70].

До кінця XIX століття німецький цивільний процес остаточно набув рис, заснованих на фундаментальних принципах: усності – звичайною практикою стала усна форма ведення судочинства, якій передувала письмова підготовка у цивільній справі (обмін позовними документами). Це усне змагання мало обов'язковий характер для сторін. При цьому зберігалася можливість використання спрощеного провадження, якщо йшлося про негайне і безспірне стягнення без виклику до суду відповідача, у випадках документально підтвердженої вимоги; змагальності та диспозитивності – суворо виконувався римський постулат, згідно з яким суд не розглядає справи без прохання сторін, суд повинен був спиратися тільки на факти, повідомлені сторонами, рух справи залежав виключно від волі заінтересованих осіб.

Зміни в ЦПК Німеччини, що відбулися вже в XX столітті, стали, здебільшого, відповіддю на виявлені недоліки ліберальної моделі цивільного судочинства, що панувала в кінці XIX століття, основою його поступової соціалізації, пошуком такої концепції функціонування, яка, спираючись на конституційні принципи правосуддя, забезпечує справедливий судовий розгляд цивільних справ, дозволяючи пересічним громадянам і активній юридичній громадськості здійснювати контроль за діяльністю судової влади та судочинством.

Оцінюючи цивільне судочинство Німеччини в його непростому історичному розвитку, обґрунтованою видається теза про те, що в основі стародавнього германського процесу лежали релігійно-моральні уявлення щодо суду та справедливості, а судовий процес епохи Середньовіччя, що зазнав впливу римського права, характеризувався канцелярською, таємною і повільною юстицією. Рішучий перехід до усного, відкритого й змагального цивільного процесу став можливим лише в XIX столітті, яке ознаменувало собою кардинальні реформи сфери судоустрою і судочинства.

Не менш цікавим є шлях розвитку цивільного судочинства у Франції, який має як схожі з Німеччиною риси становлення, так і особливі, зумовлені правовою культурою та правовими традиціями на ниві судової юрисдикції. В цілому, еволюція французького цивільного процесу уособлює перехід від давніх, нерозвинених обрядових форм вирішення спірних справ до панування

римсько-канонічного права, посилення монархічної влади і, нарешті, до революційних перетворень XIX століття, які остаточно утвердили ідеї ліберального правосуддя та непорушність принципів гласності й усності судового розгляду.

Говорячи про Середньовічний і ранній період (до рецепції римського права), цивільне судочинство у франків спочатку перебувало на низькому рівні розвитку, де правові поняття та процедури були мало розробленими. Спори часто вирішувалися за допомогою суду Божого або присягою. Як вважають сучасні вчені, на ранніх етапах, в державі франків майже до кінця XII століття, основною формою цивільного судочинства залишався обвинувально-змагальний процес, ключові риси якого включали: позовний характер – процес у всіх справах починався за приватною ініціативою (скаргою або звинуваченням); суд спочатку проголошував звичаї (право), що мали відношення до справи, а потім виносив рішення; із затвердженням абсолютизму, особливо після XIII століття, обвинувально-змагальний процес поступово витіснявся розшуково-інквізиційною формою. Судочинство почало відбуватися в письмовій формі і набуло таємного характеру [1, с. 29].

З плином часу глибокий вплив на французький цивільний процес справило римське право, і щонайперше, через використання римських принципів судового захисту. Канонічний процес, заснований на римському цивільному процесі часів Імперії, набув досить широкого поширення в церковних судах Західної Європи. Через європейські університети, де викладалася італійська доктрина права, цей порядок судочинства став проникати й в інші суди.

Судова практика і королівські ордонанси (найбільше Ордонанс 1667 року), впроваджуючи в цивільне судочинство безліч римських понять, сприяли посиленню письмових засад і апеляційної форми розгляду цивільних справ. Протягом певного часу у судах, особливо колегіальних, гласність не була загальноприйнятим принципом. Однак, оскільки у Франції на сам суд (колегії) покладался обов'язок тільки вислуховувати словесні пояснення сторін або їх адвокатів, відбирати необхідні докази та постановляти судові рішення, можна припустити, що засади усності та гласності цивільного судочинства не були втрачені повністю.

Кінець XVIII століття, як відомо, характеризувався кардинальними перетвореннями державного і соціального устрою Франції, викликаними, крім усього іншого, і важливістю усунути канцелярську таємницю, прискорити рух цивільних справ і припинити змішання влад. Кожна Конституція Франції революційної епохи вважала за необхідне гарантувати публічність судових засідань.

Незважаючи на те, що Національний конвент Франції оголосив, що судові справи повинні проводитися без будь-якої процедури, судова практика зберігала попередні судові правила. У 1800 році дія колишніх ордонансів була відновлена, а в 1806 році Наполеон I затвердив *Code de procédure civile*, який остаточно закріпив принципи усності та гласності процесу – усні пояснення сторін та їх представників вислуховуються виключно в публічних засіданнях.

У французькому цивільному процесі проводилися змагальні засади. Звичайне судове провадження починалося позасудовим обміном паперів між адвокатами, щоб підготувати сторони до словесного змагання. Тільки після цього відбувається усне змагання. Для заочного провадження (у разі неявки відповідача) було введено правило, згідно з яким судове рішення могло бути скасоване простим відкликанням і явкою відповідача до розгляду.

Дарма що гласність була проголошена фундаментальним принципом цивільного судочинства, ідеї публічного судового розгляду ще не отримали належного розвитку в законодавстві. Зокрема, допит свідків відбувався за закритими дверима перед одним із членів суду; усному процесу, що проходить публічно, передувало позасудовий обмін паперами між адвокатами (письмова підготовка); у французьких окружних судах не ведеться загальних протоколів у цивільних справах. Фактичні обставини викладаються самими адвокатами в особливих паперах (*qualités*), що замінює протокол справи і позбавляє суди від письмової роботи. Це також варто вважати відступом від повної гласності, оскільки фактичний матеріал справи формується не в публічному засіданні, а адвокатами.

Новий Цивільний процесуальний кодекс Франції був прийнятий 05.12.1975 року та вступив в силу з 01.01.1976 року (на деяких територіях – Ніжній Рейн, Верхній Рейн, Мозель), вступив в силу з 01.01.1977 року, при цьому продовжували діяти деякі норми Старого ЦПК (Кодексу Наполеона), аж до прийняття Закону Франції № 2007–1787 від 20 грудня 2007 року «Про спрощення права» [3, с. 302].

Французьке цивільне судочинство традиційно продовжує належати до континентальної моделі розгляду та вирішення цивільних справ. Втім його сучасний розвиток відзначений досить

істотними змінами, що виразно проявляються в неодноразових спробах підвищення ролі суду. Що стосується принципу гласності, то він, поряд з іншими базовими принципами цивільного процесу, міститься в розділі ЦПК, присвяченому вступним положенням, який практично не зазнав змін з 1975 року. Згідно зі ст. 22 ЦПК Франції, судовий розгляд є відкритим. Водночас гласність не є абсолютною. Судовий розгляд може бути закритим у випадках, коли закон вимагає або дозволяє розглядати справу в закритому судовому засіданні.

Висновки. Складна та багатоетапна еволюція цивільного судочинства в Німеччині та Франції характеризується переходом від архаїчних, релігійно орієнтованих форм до сучасних ліберальних принципів, заснованих на змагальності, усності та гласності. Формування цивільного процесу в обох країнах було тривалим процесом, що не відбувався одночасно. Раннє правосуддя (давньогерманське, франкське) було тісно пов'язане з народною правосвідомістю, соціальними, морально-релігійними нормами та звичаями. На ранніх етапах у Франції переважав публічний і обвинувально-змагальний процес. Вплив римсько-канонічного права призвів до посилення писемності, закритості судових розглядів та появи інквізиційної форми судочинства. Рішучий перехід до усного, відкритого й змагального цивільного процесу став можливим лише у ХІХ столітті, під впливом буржуазних революцій та Кодифікацій Наполеона, які вимагали кардинальної зміни системи відправлення правосуддя.

У Німеччині ЦПК 1877 року посилив змагальні засади, закріплюючи пасивне положення суддів (хоча і зберігаючи їхню вагому роль у сприянні сторонам). Суд зобов'язаний був спиратися тільки на факти, повідомлені сторонами, а рух справи залежав від волі заінтересованих осіб. Французький цивільний процес також проводив змагальні засади. Усність стала звичайною практикою, якій передувала письмова підготовка. У Франції Наполеон I затвердив Code de procédure civile (1806), який закріпив, що усні пояснення вислуховуються виключно в публічних засіданнях. Гласність розглядалася як необхідне доповнення до принципу усності, що служить для забезпечення правильності правосуддя, розвитку довіри громадян до суду та контролю публіки над суддями.

Зміни в ЦПК Німеччини в ХХ столітті були спрямовані на усунення недоліків ліберальної моделі та поступову соціалізацію судочинства. Сучасний французький процес продовжує належати до континентальної моделі, із спробами підвищення ролі суду. Гласність може бути обмежена, якщо це дозволено законом. В цілому, варто зазначити, що перехід від таємного, повільного судового розгляду та канцелярської бюрократії до відкритого, усного й змагального цивільного процесу був підсумком багатовікового розвитку судових процедур, який остаточно утвердився лише в ХІХ столітті

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Слинко Д.В. Процесуалізація права у Франції та Німеччині в епоху Середньовіччя. *Науковий юридичний журнал*. № 2. 2018. С. 28-31. URL:http://lsej.org.ua/2_2018/7.pdf
2. Горєцький О.В. Процедури примирення в цивільному судочинстві: Дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 201 с.
3. Красовський О.О. Історичний нарис розвитку принципу добросовісності у цивільному процесі Німеччини та Франції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Серія Право. Вип. 84. С. 297-304. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.44>
4. Слинко Д.В. Юридичний процес: історія, теорія, практика. Харків: Вид-во «НТМТ», 2017. 415 с.